

Van dwangkolonie tot vierde gesticht: Veenhuizen rechtshistorisch bezien

S. FABER

De strafkolonie Veenhuizen werd later de bekendste gevangenis van het land. Nu wordt het misschien het Nationaal Gevangenis Museum. De voormalige dwangkolonie heeft een interessante voorgeschiedenis.

Van de rechtspleging in het verleden zijn tal van sporen en getuigen over. Heel veel papier: archieven, boeken, pamfletten en prenten, maar ook voorwerpen, gebouwen en dergelijke. De laatste tijd zijn diverse justitiële gebouwen of onderdelen daarvan sterk in de belangstelling gekomen. Dit betreft zowel nieuwbouw als restauratie, en allerlei daaruit voortvloeiende kwesties. Te denken valt aan het nieuwe casino in Amsterdam bij het Leidseplein, waarin restanten van de eerste Nederlandse cellulaire gevangenis uit de jaren vijftig van de vorige eeuw (later vooral huis van bewaring) zijn geïntegreerd. Of aan het gerechtshof te Amsterdam, waarvan de leden ageerden tegen verhuizing van de Prinsengracht (het voormalige Aalmoezeniersweeshuis) naar de betonnen paleizen van justitie in Amsterdam-Buitenveldert.

Dit artikel gaat over zo'n kwestie, maar dan over één die niet betrekking heeft op stedelijke bebouwing, maar op het landelijke Veenhuizen, een 'gebouwen en landgoederencomplex', zoals het in de uitnodiging voor het derde Keuningcongres werd aangeduid.

DE HOOFDVRAAG

De vraag wat er met het complex Veenhuizen moet gebeuren, nu het rijk het niet in zijn totaliteit wil handhaven, kan niet zinvol vanuit slechts één enkel gezichtspunt benaderd worden. Bij alle betrokkenen bestaat kennelijk het besef dat zeker ook kennisneming van de (*rechts*)geschiedenis van Veenhuizen geboden is. In dit artikel wordt in het bijzonder naar dat aspect gekeken.

EEN BONTE STOET

Naarmate we dieper de historische literatuur induiken wordt duidelijker dat Veenhuizen – als we het rechtshistorisch bezien – niet met een of enkele woorden te karakteriseren is. Voor het begin, omstreeks 1820, is er de term 'dwangkolo-

nie'. Later in de 19e eeuw, toen Veenhuizen volledig in handen van het rijk kwam, kwam daarvoor de term 'Rijkswerkinrichting' in de plaats. In onze eeuw werd Veenhuizen eerst mede, later hoofdzakelijk gevangenis, al kunnen we tegenwoordig beter spreken van 'de gevangnissen in Veenhuizen'. Hoe moeilijk het is Veenhuizen te typeren, is bijvoorbeeld te zien in de *Bosatlas* uit 1956. Alle plaatsen in Drenthe die daarin, op blad 13, worden vermeld, zijn aangegeven met een cirkeltje. Er is één uitzondering, Veenhuizen, dat is voorzien van een driehoekje, hetgeen, zo blijkt op blad 14, staat voor: 'Kasteel, monument, enz.'. Iets bijzonders dus. Maar als wat? De vraag of Veenhuizen een monument moet worden en in hoeverre is pas nu, in het zicht van belangrijke veranderingen, echt actueel geworden. Met dat 'enz.' komen we voorlopig nog het best uit de voeten. Het bijzondere van Veenhuizen bestaat nu juist hierin dat een korte typering ervan onmogelijk is.

De ongrijpbaarheid van Veenhuizen komt zeker ook tot uiting als we kijken naar de mensen die er in de loop van de tijd zijn 'gehuisvest'. Een bonte stoet trekt dan aan onze ogen voorbij: wezen en vondelingen, bedelaars en aan drank verslaafden, souteneurs, dienstweigeraars (waar onder Jehova's getuigen), Belgische gedetineerden (1915) en Belgische vluchtelingen (1916 en volgende jaren), smokkelaars, Joodse vluchtelingen (december 1938), Nederlandse en Duitse oorlogsdelinquenten (na 1945), 'Indiëdeserteurs', overtreders van de Wegenverkeerswet en andere gedetineerden, veroordeeld wegens een misdrijf of overtreding.

DWANGKOLONIE

Zeker de beginperiode van Veenhuizen ($\pm$ 1820 tot $\pm$ 1860) is voor ons niet eenvoudig te doorgronden, alleen al omdat er geen scherp onderscheid was en is te maken tussen de oudste, zoge-

naamde vrije koloniën van de Maatschappij van Weldadigheid en de dwangkoloniën Veenhuizen en Ommerschans (gemeente Avereest). In de vrije koloniën verrichtten arme randstedelingen ontginnings- en andere werkzaamheden op basis van vrijwilligheid, maar hun vrijheid was er wel een van beperkte aard, terwijl de verpleegden in Veenhuizen en Ommerschans in wezen aan dwangarbeid waren onderworpen. Hier is echter eveneens relativering nodig: bedelaars konden naar Veenhuizen en Ommerschans worden 'opgezonden', maar zich daar ook voor plaatsing aanmelden, en dat gebeurde ook. Deze aanpak van bedelarij waarvoor Veenhuizen in eerste instantie in het leven was geroepen vormde een grensgebied waar armenzorg en criminaliteitsbestrijding elkaar overlappen. Bovendien kwamen er meteen al ook andere 'verpleegden'. Volgens de *Winkler Prins' Algemeene Encyclopaedie* (vijfde druk, 1938) werden in Veenhuizen 'tegen een geldelijke vergoeding' behalve 'vondelingen, weezen [en] bedelaars' ook 'oudstrijders' opgenomen. Dit is wat al te simpel gesteld, feit is echter dat oudmilitairen en hun gezinnen in de eerste decennia een inbreng hadden in de kolonie. Die inbreng lijkt verschillende vormen te hebben gehad: in elk geval hadden oudmilitairen een aandeel in taken als opvoeding, toezicht en bewaking. Tevens werden gepensioneerde en invalide militairen zelf als 'verpleegden' opgenomen.

Zo sloeg de Maatschappij van Weldadigheid wel vaker twee vliegen in een klap. In de buurt van de drie gestichten van Veenhuizen werden 'de beste kolonisten uit de vrije koloniën' (Kloosterhuis, 1981, p. 130) als zetboer geplaatst op de boerderijen waar een deel van de verpleegden werkte. In 1827 telde Veenhuizen 106 zetboer-gezinnen.

En er waren nog meer rangen en standen. Een aparte groep vormden uiteraard de beambten. Naast de 'veteranengezinnen' (231 in 1827) waren er 'arbeidersgezinnen' (614), niet meer of nog niet geschikt om in de vrije koloniën te verblijven. Dan waren er 680 bedelaars, van wie

menigeen als halfvalide of volledig invalide werd beschouwd. De grootste groep vormden de wezen en verlaten kinderen (977). Van hen werd minder dan de helft volledig arbeidsgeschikt geacht.

Niet alleen de diversiteit van de bevolking van Veenhuizen is opvallend, maar ook het feit dat de grenzen tussen de verschillende categorieën wel eens anders liepen dan wij zouden verwachten. Om dat scherper te zien moeten we ook de andere koloniën van de Maatschappij nader in onze beschouwingen betrekken. Tussen de vrije koloniën enerzijds en de onvrije koloniën van Veenhuizen en de Ommerschans anderzijds, bestond, zoals reeds eerder aangegeven, niet zo'n groot verschil als door de tegenstelling vrij-onvrij wordt gesuggereerd. Zo stond de tuchtrecht-spraak in de vrije koloniën op gespannen voet met de nieuwe, 19e-eeuwse strafrechtelijke principes, doordat de Maatschappij sancties toepaste, zoals 'opsluiting in de strafkamer', die de vrije kolonisten, in wezen vrije medeburgers, als het ware terugplaatsten in het aloude werkhuis. De tuchtuitoefening in Veenhuizen (er werden tot 1854 heel wat stokslagen uitgedeeld) geeft ons – althans in juridisch opzicht – minder problemen. Wel is het de vraag of hierbij wel rekening is gehouden met het antwoord op de vraag of een bedelaar zich vrijwillig dan wel gedwongen in Veenhuizen bevond, als men zich daar die vraag al stelde.

Ook de disciplinerende door middel van positieve sancties en van andere negatieve sancties dan stokslagen en opsluiting in de strafkamer (ook van vrije kolonisten) laat zien hoezeer de koloniën van de Maatschappij ondanks ontegenzeggelijke verschillen toch ook in belangrijke mate een eenheid vormden. Binnen Veenhuizen was er opwaartse en neerwaartse mobiliteit als gevolg van beloning, respectievelijk straf. Zo kon een kolonist worden bevorderd tot veldwachter. In 1835 raakte zo'n veldwachter die toezichthoudende taak echter kwijt, omdat hij een kind bij een koloniste had verwekt. Daarnaast was er wisselwerking tussen Veenhuizen en de andere

koloniën. *De beste arbeidersgezinnen uit Veenhuizen werden naar de 'oorden' overgeplaatst. Gezinnen uit de vrije koloniën, die zo weinig begrip van of lust tot landarbeid hadden dat ze de tuin om hun woning niet in orde konden houden, gingen tijdelijk maar soms ook blijvend naar Veenhuizen. Hetzelfde gold voor gezinnen van bejaarde kolonisten, die niet meer in staat waren hun hoeve te verzorgen* (Kloosterhuis, 1981, p. 140).

RIJKSWERKINRICHTING

In en sedert 1859 is er veel veranderd. De Maatschappij en de dwangkoloniën gingen om financiële redenen uit elkaar. In 1869 kwam in Veenhuizen een eind aan de verpleging van wezen. Ook de veteranen moesten het veld ruimen. Veenhuizen, kortom, werd een bedelaarsgesticht (sedert 1886 'Rijkswerkinrichting' genoemd).

Weliswaar is daardoor voor de typering van het Veenhuizen van na 1859 nog maar een enkel woord nodig, desondanks blijft er nog wel wat onduidelijkheid over. Volgens het Franse wetboek van strafrecht dat van 1811 tot 1886 in ons land heeft gegolden, moest (sedert 1854: kon) een bedelaar na een gevangenisstraf van maximaal zes maanden ondergaan te hebben, overgebracht worden naar een bedelaarsgesticht of werkhuis (art. 274). Deze zogenaamde 'opzending' werd niet gezien als een straf, maar als een 'politie-maatregel', dat wil zeggen, een sanctie die niet langs justitiële weg ten uitvoer wordt gelegd, maar bestuurlijk afgedaan. Formeel is er dan geen sprake van een straf. Of men feitelijk van een straf mag spreken is iets anders. De bedelaar die zijn verblijf in Veenhuizen als onaangenaam beschouwde zal dat als straf hebben gevoeld, niet echter degenen die er keer op keer welbewust terugkeerden.

In 1886 kwam ook definitief een einde aan de mogelijkheid van vrijwillige opname. Met ingang van het jaar 1875 ressorteerde Veenhuizen al niet meer onder Binnenlandse zaken, maar onder Justitie, *waarmede een extra accent op het karakter van strafinrichting werd gelegd* (R. Faber, 1983, p. 36). Over dat laatste wordt door sommigen

anders gedacht. De overgang had in elk geval consequenties voor de respectieve begrotingen, maar het strafkarakter van een inrichting als Veenhuizen bleef betwist. Volgens R Emmelink valt te betwijfelen of zo'n bijkomende straf wel *de naam straf verdient. Als straf is een als zodanig bedoeld leed, dan valt de plaatsing in een Rijkswerkinrichting daar nauwelijks onder. Deze draagt sterk het karakter van armenzorg en werkverschaffing. Iets verder spreekt hij van een maatregel van maatschappelijke steun enerzijds en beveiliging anderzijds* (R Emmelink, 1973, p. 472).

GEVANGENIS(SEN)

Aan het eind van de eerste wereldoorlog kwamen er voor het eerst 'gevangenen' naar Veenhuizen, dat wil zeggen mensen die er een door de rechter opgelegde vrijheidsstraf moesten uitzitten. Nadien werd de gevangeniscomponent van Veenhuizen almaar groter, terwijl het aantal bedelaars en landlopers sterk terugliep. De bijkomende straf van plaatsing in een rijkswerkinrichting is nog steeds niet formeel afgeschaft, maar is in elk geval in onbruik geraakt (R Emmelink, 1991, p. 670).

Inmiddels is zich een vierde periode gaan aftekenen. Van het begin, 1820, af aan is Veenhuizen een enclave geweest, een gebied met een eigen regime en regels. In onze eeuw is deze enclave een 'penitentiair' landschap geworden. De gevangenen die in het gebied werden neergezet (en de oudere gestichten grotendeels vervingen) hielden als het ware niet geheel en al bij hun eigen muren op, maar bij de buitengrens van het totale gebied. Dat is nu aan het veranderen. Bewaking en beveiliging zullen steeds meer gericht worden op de afzonderlijke gevangenen. Nieuwe, geavanceerde hekwerken getuigen daar al van. Uiteindelijk zal het gebied een normaal onderdeel uitmaken van de gemeente Norg. Op het grondgebied van die gemeente zal zich een aantal gevangenisgebouwen bevinden ... Dat zal echter niet wegnemen dat het met de aparte status van Veenhuizen afgelopen zal zijn.

AANBEVELINGEN

Van de vele overwegingen, opinies en aanbevelingen met betrekking tot de vraag wat er met de resterende gebouwen en gronden zou moeten gebeuren, wordt er hier tenslotte een tweetal vanuit rechtshistorisch oogpunt naar voren gebracht. Het zijn punten, met andere woorden, die uit het voorgaande historische overzicht voortvloeien.

In de eerste plaats dienen we te beseffen dat uit de periode van de dwangkolonie en de bedelaarsgestichten nog maar weinig gave overblijfselen met rechtshistorische betekenis te signaleren zijn. Daarvoor zijn de kentekenen van de huidige gevangenisperiode te nadrukkelijk aanwezig. Het zou niet goed zijn dit zo te laten. Een voorbeeld: er bestaan plannen het bestaande museum Veenhuizen om te zetten in een landelijk gevangenis­museum. Een mooi plan, dat een zinvol hergebruik van enkele oudere gebouwen mogelijk zou maken. Ook de uitbreiding tot *gevangenis­museum* verdient waardering. Door de voorgestelde naam zou het verdere verleden van Veenhuizen, de tijd van de Maatschappij van Weldadigheid en de bijbehorende opmerkelijke ideeën en krachtsinspanningen, echter nog verder in vergetelheid kunnen geraken. Het feit dat Veenhuizen heel lang mede of zelfs uitsluitend door andere vormen van onvrijheid en opslui-

Een groep verpleegden op weg naar het werk (Bron: P.R. Boomsma (1991), Achter het hek, binnen de muren. Werken en leven in de gevangenis Esserheem. Veenhuizen).

ting dan gevangenisstraf gekenmerkt is geweest, mag niet uit het zicht verdwijnen. Ook de verbin­dingen die te leggen zijn met de Maatschappij van Weldadigheid als totaliteit en met de stedelijke tuchthuizen en werkhuizen pleiten voor een andere naamgeving.

In de tweede plaats is aandacht nodig voor een plek die al enkele malen veel indruk op mij heeft gemaakt: de begraafplaats van Veenhuizen. De geschiedenis komt daar vanzelf, én in haar totaliteit, op je af: het gedeelte met de graven van personeelsleden (met grafzerken en hekwerkjes), en dat waar verpleegden begraven liggen, al dan niet onder een eenvoudig wit kruis, in de regel anoniem, gescheiden naar kerkgenootschap, sommigen achteraan in ongewijde aarde. Wat moet er van dit kerkhof worden? Enerzijds zal het in het nieuwe Veenhuizen, na de volledige inlijving bij Norg, een oneigenlijk, overbodig element worden. Anderzijds zijn er genoeg redenen om dit 'Vierde Gesticht' of 'Veenhuizen IV', zoals deze begraafplaats met een mengeling van ernst en spot wel werd genoemd, intact te laten.

From tramp colony to graveyard: the legal history of Veenhuizen

Deliberations about the future of Veenhuizen should take into account some facts from the legal history of that area. If one only looks at the present state of Veenhuizen 'prison landscape', one would not do justice to its past.

Two propositions are made in this article. First, the present Veenhuizen Museum should be given a new name that would encompass more than the name 'National Prison Museum', which has been decided on so far. Secondly, the impressive graveyard of Veenhuizen, that will lose its function in the future, ought to be preserved.

These acts would undo the underexposure of those times in the history of Veenhuizen in which new ideas about poor relief, education and correction were put into practice.

LITERATUUR

- FABER, R. (1983). Veenhuizen één, twee, drie. Assen.
- FABER, S. (1989). Een zachte botsing. Celstraf en schavot te Amsterdam in 1854. In: J.E.A. Boomgaard, S. Faber e.a. (red.), Criminaliteit in de negentiende eeuw. Hollandse Studiën 22. Hilversum, pp. 69-82.
- FABER, S. (1990). Het Rasphuis: wat was dat eigenlijk? In: C. Fijnaut en P. Spierenburg (red.), Scherp toezicht. Van 'Boeventucht' tot 'Samenleving en Criminaliteit'. Arnhem, 127143.
- FABER, S. (1991). Vrijheid, dwang, tucht. Het belang van het archief van de Maatschappij van Weldadigheid voor rechtshistorisch onderzoek. In: De archieven van de Maatschappij van Weldadigheid. Een historische, sociologische en rechtshistorische benadering. Inleidingen gehouden tijdens het symposium op vrijdag 18 mei 1990 in het Drents Museum te Assen. Uitgegeven door de Stichting Museum Veenhuizen, m.m.v. het Rijksarchief in Drenthe en de Maatschappij van Weldadigheid. Z.pl.
- HAZEWINKEL SURINGA, D. (1973). Inleiding tot de studie van het Nederlandse strafrecht. Zesde druk, bewerkt door J. Rummelink. Groningen.
- HAZEWINKEL SURINGA, D. (1991). Inleiding tot de studie van het Nederlandse strafrecht. Voortgezet door J. Rummelink, 12e druk. Alphen aan den Rijn.
- HOLTHOON, F.L. VAN (1980). Beggary and social control. Government Policy and Beggary, particularly in the Province of Groningen between 1823 and 1870. In: Economisch en Sociaal-Historisch Jaarboek 43, pp. 154-193.
- JONKERS, W.H.A. (z.j.). Het penitentiair recht. Strafrechtelijke sancties in Nederland. Losbladig. Arnhem.
- KLOOSTERHUIS, C.A. (1981). De bevolking van de vrije koloniën der Maatschappij van Weldadigheid. Zutphen.
- KOEN, D.T. (1979). Inventaris van de archieven van de rijkswerkinrichtingen te Veenhuizen en Ommerschans, (1820) 1858 c. 1960. Rijksarchief in Drenthe. Assen.
- MENS, R. (1984). Architectuur en discipline in Veenhuizen. In: R. Berends e.a., Arbeid ter disciplineren en bestraffing. Veenhuizen als onvrije Kolonie van de Maatschappij van Weldadigheid, 1823-1859. Zutphen, pp. 37-53.
- PETERSEN, M.A. (1978). Gedetineerden onder dak. Geschiedenis van het Gevangeniswezen in Nederland van 1795 af, gezien van zijn behuizing. Diss. Leiden.
- REMMELINK, J. zie Hazewinkel Suringa.
- Wetboek van Strafrecht, (1867). Het (Code Pénal) [...], bewerkt door A.J. van Deinsen. 3e druk. Middeburg.
- WINDT, R. DE (1984). De Maatschappij van Weldadigheid. In: R. Berends e.a., Arbeid ter disciplineren en bestraffing. Veenhuizen als onvrije Kolonie van de Maatschappij van Weldadigheid, 1823-1859. Zutphen, pp. 9-36.
- WINDT, R. DE (1984). Bedelarij en de bedelaarsgestichten van de Maatschappij van Weldadigheid. In: R. Berends e.a., Arbeid ter disciplineren en bestraffing. Veenhuizen als onvrije Kolonie van de Maatschappij van Weldadigheid, 1823-1859. Zutphen, pp. 55-78.
- ZEIJDEN, J.R. VAN DER, J. HAGEN EN C.G.C. MEYNEN (1990). Inventaris van de archieven van de Maatschappij van Weldadigheid. Rijksarchief in Drenthe. Assen.